

КҮЛЛАР

РЕЖА:

*Кўллар ҳақида умумий
маълумотлар*

Кўлларни пайдо бўлиш
шароитига боғлиқ ҳолда
таснифлаш

Кўлларнинг асосий шакл ва
ўлчам кўрсаткичларига кўра
таснифланиши

Кўллар ҳақида умумий маълумотлар

Кўллар пайдо бўлиши, жойлашиш ўрни, шакли, ўлчамлари, гидрологик режими ва бошқа бир қанча хусусиятлари билан фарқланади.

"Кўл деб, қуруқликнинг атрофи берк сойликларида жойлашган оқимсиз ёки оқими суст, океан билан ўзаро боғланмаган, ўзига хос экологик шароит ва организмларга эга бўлган сув ҳавзаларига айтилади"

"Кўлер сиртидаги сувга тўлган ботиқ бўлиб, қирғоқлари шамол юзага келтирган тўлқинлар ва оқимлар таъсирида шакланган, сув алмашинуви секин борадиган табиий сув ҳавзасидир".

Кўл деб қабул қилинадиган сув ҳавзаси қуйидаги шартларга жавоб бериши керак:

- *ягона ёки ўзаро тутшиб кетган бир нечта ботиқлар сув билан тўла (баъзан қисман тўла) бўлиши;*
- *океан ва денгизлардан маълум узоқликда жойлашган бўлиши;*
- *сув ҳавзаси ва уни ташкил қилган барча қисмларида деярли бир хил сув сатҳига эга бўлиши (бу ерда музлаш, шамол, катта миқдорда сув қўшиладиган қисқа даврлардаги сув сатҳи фарқлари ҳисобга олинмайди);*
- *кўлга қўшиладиган сув миқдори ундаги сув ҳажмига нисбатан кичик, яъни сув алмашилиши секин бўлиши;*
- *ҳавзадаги оқим тезлиги дарёлар суви билан қўшилаётган муаллақ оқизиқлар чўкадиган даражада кичик бўлиши;*
- *ўртача сув сатҳида унинг сув юзаси майдони 0,01 км.кв дан ёки узунлиги 200 м дан катта бўлиши;*
- *ҳавзанинг чуқурлиги тўлқин ҳосил қила олиш даражасидаги қийматда ва у қирғоқларни юва оладиган кучга эга бўлиши лозим.*

Кўл ботиғи ва унинг қисмлари

- *Кўл ҳосил бўлиши учун ер сиртида ботиқлик мавжуд бўлиши ва у маълум қисмигача сув билан тўлиши лозим.*
- *Кўл ботиғи ернинг ички (эндоген) ёки ташқи (экзоген) кучлари таъсирида пайдо бўлади. Демак, ер сиртида турли жараёнлар натижасида ҳосил бўлган ва сув тўпланадиган чуқурликни **кўл ботиғи** деб атаймиз .*
- *Кўл ботиғида кўлнинг **қирғоқ ёнбағри**, кўл косаси қисмлари фарқланади. Кўлнинг қирғоқ ёнбағри юқоридан кўл ботиғи қоши билан, қуйидан эса кўл косасининг соҳил чизиғи билан чегараланади.*

Кўллар географияси

- Кўлларнинг кўпчилиги материкларнинг шимолий қисмларида ёки тоғли ҳудудларда учрайди. Материкларнинг шимолий қисмларида жойлашган давлатлар (Канада, АҚШ нинг шимолий қисми, Скандинавия ярим ороли мамлакатлари, Россия) ҳудудига кўллар сони беҳисоб. Орол ҳавзасининг тоғли қисмида 5000 дан ортиқ каттакичик кўллар борлиги аниқланган.
- Сув юзаси майдони 100 км^2 дан катта бўлган кўлларнинг 77 таси Евросиё материгида жойлашган. Дунёдаги энг йирик кўл Каспий денгизи ҳам шу материкдадир. Ернинг қуруқлик қисмидаги барча чучук сув захираларининг қарийб 20 фоизини ўзига жамлаган Байкал кўли ҳам шу материкда жойлашган. Шу билан бирга дунёдаги энг йирик шўр кўллар (Каспий, Орол, Иссиқкўл, Балхаш ва бошқалар) ҳам Евросиё материги ҳудудидан ўрин олган.

Кўллар географияси

- ЮНЕСКО маълумотлари бўйича Ер юзига сув юзаси майдони 3000 км.кв дан катта бўлган 53 та кўл рўйхатга олинган.
- Шу маълумотларга кўра сув юзаси майдони (374000 км²) бўйича ҳам, сув сифими (78200 км³) бўйича ҳам дунёдаги энг йирик кўл Каспий кўлидир. Сув юзаси майдони бўйича кейинги ўринларда Юқори кўл (82 680 км²), Викторія кўли (69000 км²) ва бошқалар туради. Сув сифими бўйича эса Байкал (23000 км³), Танганьика (18900 км³) кўллари йирик ҳисобланади.
- Энг катта чуқурлиги бўйича Байкал кўли биринчи ўринда турса (1741 м), кейинги ўринларда Танганьика (1435 м), Каспий денгизи (1025 м) ва Иссиқкўл (702 м) туради.
- Сув юзаси майдони 100 км² дан катта бўлган кўллар Европа қитъасида 33 та, Осиёда 44 та, Африкада 28 та, Шимолий Америкада 25 та, Жанубий Америкада 6 та, Австралия ва Океанияда 11 тани ташкил этади.

Ўрта Осиё кўларини жойлашиш ўрнига боғлиқ ҳолда ажратилиши

Кўлларнинг баланглик минтақалари (зоналари) бўйича жойлашишини эътиборга олиниши

Мазкур гуруҳларни ажратишда кўлларнинг баланглик минтақалари (зоналари) бўйича жойлашиши эътиборга олинди.

- Жумладан, океан сатҳидан 500 метргача балангликда жойлашган кўллар текислик кўллари,*
- 5001000 метр балангликдаги кўллар тоғолди кўллари*
- Ниҳоят 1000 метрдан балангда жойлашган кўллар тоғ кўллари сифатида қабул қилинди.*

Тоғ кўллари
1000 метрдан
баланда
жойлашган
кўллардир.
А.М.Никитин
маълумотлари
бўйича **Ўрта**
Осиёнинг тоғли
қисмида бундай
кўллар сони
2981 тани
ташкил

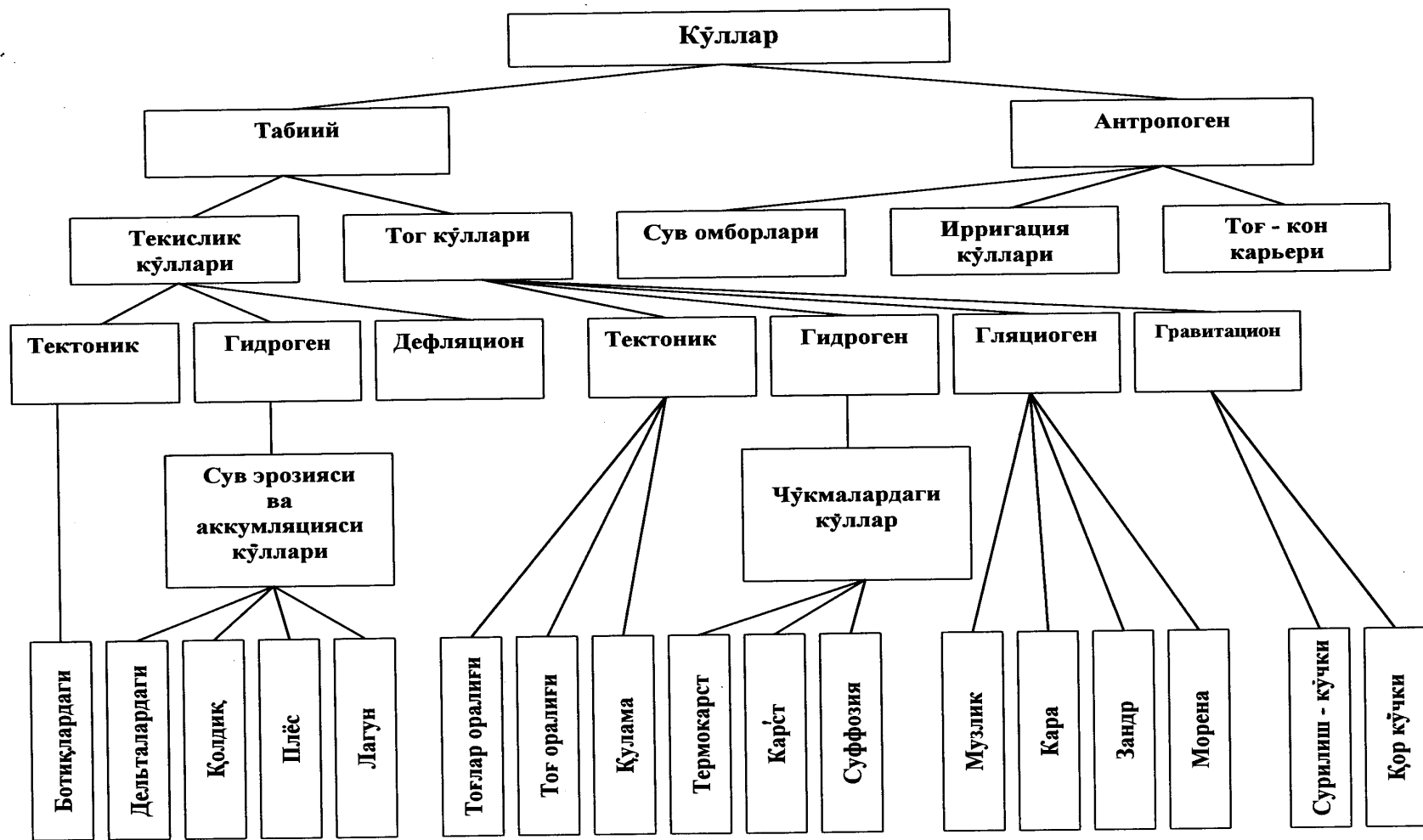
Тоғолди кўллари.
Ўрта Осиёнинг
тоғолди кўллари
5001000 метргача
бўлган баланглик
зоналарида
жойлашган.
А.М.Никитин
маълумотларига
кўра, бундай
кўллар сони
ҳаммаси бўлиб 40
тани ташкил
этади

Текислик кўллари.
Ҳудуддаги текислик
кўллари Амударё, Сирдарё,
Чуй, Талас қайирларида ва
дельталарида жойлашган.
Текисликдаги кўлларнинг
умумий сони 2473 та деб
қайғ этилган бўлса, унинг
422 таси (17 фоизи)
Амударё дельтасида, 826
таси (33 фоизи) Сирдарё
дельтасида ва 832 таси
(34 фоизи) Чуй, Талас
дарёлари дельталари
ҳамда қайирларида
жойлашган.

Ўрта Осиё кўллари генезиси ҳақида

- *Ўрта Осиё кўллари генезиси ҳақида. Ўрта Осиё кўллари генезиси билан Н.Л.Корженевский, Н.Г.Малицкий, Л.А.Молчанов, В.Н.Рейзвих, А.М.Никитин, А.В.Шнитниковлар шўуланишган.*
- *20асрнинг 80йилларида А.М.Никитин томонидан Ўрта Осиё кўллари генезиси бўйича таснифи ҳам яратилди. Ушбу тасниф бўйича Ўрта Осиё кўллари дастлаб икки катта гуруҳга **табиий** ва **антропоген** кўлларга бўлинади .*
- *Табиий кўллар косаларининг келиб чиқиши бўйича ернинг ички (эндоген) ва ташқи (экзоген) кучлари билан боғлиқ бўлса, антропоген кўлларнинг ҳосил бўлиши инсоннинг хўжалик фаолияти таъсири натижасидир.*
- *А.М.Никитин ўлкамиз табиий кўллари жойлашиш ўрнига боғлиқ ҳолда икки кичик гуруҳга **текислик** ва **тоғ** кўлларига ажратади. Ўз навбатида бу кичик гуруҳларнинг ҳар бири бир нечта турларга ажратилади. Мазкур турларни ажратишда муаллиф Ўрта Осиёнинг текислик ва тоғлик ўлкалари учун хос бўлган табиий жараёнларни ҳисобга олади*

Ўрта Осиё кўлларининг генезиси бўйича таснифи

32 - расм. Ўрта Осиё кўлларининг генезиси бўйича таснифи

Кўллар морфологияси ва морфометрияси

- ✓ Кўлларнинг сув юзаси майдони, уни чегаралаб турган қирғоқ чизиғи ва косасининг шакли, кўриниши кўллар морфологиясини ифодалайди.
- Кўллар шакли (морфологияси) ва шу шакл ўлчамларининг сонли қийматларда ифодаланиши кўллар морфометрияси деб юритилади.
- ✓ Кўлларнинг сув юзаси ҳамда косасининг шакл ва ўлчамларини, ундаги сув миқдорини ифодалайдиган мутлақ ва нисбий қийматлари биргаликда кўлларнинг морфометрикшакл ва ўлчам кўрсаткичларини ташкил этади.
- Кўлларнинг морфометрик кўрсаткичларини аниқлаш учун уларнинг **изобатлар** (бир хил чуқурликка эга бўлган нуқталарни туташтирадиган чизиқ) ёки **изогипслар** (бир хил чуқурликка эга бўлган нуқталарни туташтирадиган чизиқ денгиз сатҳига нисбатан олинган баландлик кўринишида берилиши)да ифодаланган плани бўлиши керак.

Кўллар сув юзаларининг шакл ва ўлчамлари

- *кўлнинг сув юзаси,*
- *унинг майдони,*
- *узунлиги,*
- *кенглиги,*
- *бош ўқи йўналиши,*
- *қирғоқ чизиғи*
- *изобат (изогипс)лар узунликлари,*
- *уларнинг эгрибугрилиги,*
- *ороллилиги каби кўрсаткичлар орқали ифодаланади.*